

МАСТАЦКАЕ АСЭНСАВАННЕ ЧАРНОБЫЛЬСКОЙ ТРАГЕДЫ І СУЧАСНЫМ ЛІРА-ЭПАСЕ

Исследуются поэмы на чернобыльскую тему «Черная быль», «Кукушка» С. Законникова, «Одиум» Я. Сипакова, «Путешествие вокруг двора» В. Зуёнка, «Поэма погашенных зеркал» А. Рязанова. Рассматриваются ключевые мотивы и образы, даются их новые трактовки, предлагаются различные варианты интерпретаций. На основе анализа поэтики, архитектоники, стилевой специфики указанных произведений делаются выводы о жанрово-стилевом синкретизме современного лиро-эпоса.

Chernobyl theme poems «Black true story» and «Cuckoo» by S. Zakonnikov, «Odium» by J. Sipakova, «Journey round a court yard» by V. Zuyonok, «The poem of the extinguished mirrors» by A. Rjazanov are investigated. Key motives and images are considered, new treatments are given, various variants of interpretations are offered. Conclusions about genre-style syncretism of the modern lyrical epic are made on the basis of the poetics analysis, architectonics, style specificity of the mentioned works.

У сучасным літаратурным працэсе вельмі прыдатным па жанравых параметрах і досыць аператыўным для мастацкага асэнсавання складаных і драматычных перыпетый народнага быцця з'яўляецца ліра-эпас. Адною з адметных рыс і асноўных адзнак сённяшняй паэмы бачыцца яе праблемна-тэматычная сінтэзнасць. Як заўважае А. Бельскі, «размежаваць на тэмы-матывы сучасную паэзію ўяўляецца справай складанай <...>: тэмы ў вершаваных радках перакрываюцца, дапаўняюць адна другую, насычаючы твор шматпланавым зместам, а галоўным пры гэтым робіцца рух думак і пачуццяў» (Бельскі 2003 IV, 44). У рэчышчы агульнай заканамернасці развіцця паэзіі палягае і ліра-эпас. Разам з тым у тэматычным рознагалосці заўсёды вылучаецца ідэйна-сэнсавая дамінанта, якая падпарадкоўвае сабе другасныя, «перыферычныя» тэмы і матывы.

На паэтычную авансцэну канца XX – пачатку XXI ст. выходзіць шэраг паэм, прысвечаных Чарнобылю. Красавіцкая трагедыя 1986 г. паўстае змрочным сімвалам нацыянальнай бяды – ім пазначаны і творы іншых тэматычных кірункаў. Сярод першых у нацыянальным ліра-эпасе на гэту падзею адгукнуўся С. Законнікаў. Паэма «Чорная быль» (1989) складаецца з трынаццаці раздзелаў (відавочна, што аўтар невыпадкова спыніўся менавіта на гэтай лічбе), кожнаму з якіх папярэднічае фальклорны эпіграф. Абазначаная радкамі народных песень і прымавак тэма праецыруецца на паслячарнобыльскую рэчаіснасць, набываючы зусім іншае значэнне і гучанне. Так, напрыклад, словы калыханкі «*Прыйдзе шэранькі ваўчок, // Схопіць дзетку за бачок*» папярэджваюць усхваляваны аповед пра апрамененага ваўка, які не можа пазбавіцца ад сцёрплага болю і пакут: «*Так ляжаў ён, распяты натугаю нечай, // Што сціскала за горла людзей і люцей. // Не звярынай слязой, а святой, чалавечай // Плакаў той, кім палыхаюць людзі дзяцей*» (Законнікаў 1989, 8). Як і апавяданне І. Пташнікава «Львы» (1987), верш В. Зуёнка «Сцежка ласёў капытная...» (1989), раздзел паэмы «Чарнобыльскі воўк» прасякнуты пачуццём маральнай адказнасці і віны перад прыродай і яе насельнікамі. Вобраз забітага «мірным» атамным ваўкам выступае мастацкім увасабленнем усяго жывёльнага свету.

У ліку іншых ракурсаў у асвятленні тэмы акрэсліваюцца праблемы бежанства з родных мясцін і адабранага краю («Трэці анёл», «За ключым дротам», «Вяртанне»), «украдзенага» маленства («Чаравічкі», «Пераліванне крыж», «Болю ў час чумы» («Марадзёры»), матыў уласнай віны за рабскую пакорлівасць народа за Квартаты, Салаўкі і Калыму («Віна»). Выбух на атамнай станцыі, акцэнтнае ўвагу аўтар, абярнуў не толькі экалагічнай, але і гуманітарнай катастрофай, з'явіўся горкім апафеозам традыцыйна-беларускай маўклівасці і абыякавасці да свайго лёсу («Страх»). У злавесным святле «палыновай зоркі» востра паўстае праблема захавання народа – С. Законнікаў настойліва праводзіць думку пра магчымы духоўны Чарнобыль, спадзяецца засцерагчы суайчыннікаў ад нацыянальнага апакаліпсісу: «*Калі ж і зараз ты не заўкаеш, // А будзеш жыць пад страхам і прынукай, // Чарнобыль не такі яшчэ чакае // Тваю зямлю, тваіх дзяцей і ўнукаў...*» (Законнікаў 1989, 10).

Праз дзесяцігоддзе пасля аварыі паэт зноў звяртаецца да той жа тэмы – вынікам мастакоўскага роздуму стала паэма «Зязюля» (1996), прысвечаная земляку В. Быкаву. У адрозненне ад папярэдняга ўвага літаратурнай крытыкі да гэтага твора і рэзананс ад яго былі меншымі, аднак па сваіх мастацкіх вартасцях і глыбіні паэтычнага даследавання тэмы «Зязюля» ніяк не саступае паэме «Чорная быль», а можа, нават у нечым і пераўзыходзіць яе. С. Законнікаву ўдалося ўзняцца на новую ступень творчага спасціжэння праблемы духоўна-нацыянальнага Чарнобылю, якая выходзіць на першы план. Словы перасцярогі, выказаныя ў паэме «Чорная быль», у «Зязюлі» – рэальнасць: беларусы па-ранейшаму ўсведамляюць сябе не народам, а «маленькімі людзьмі вялікай бяды», «змірыліся з гэтым, не рвуцца на волю», «загналі цвікі» ў дзяржаўную мову, «прадажныя ўнукі» не сняць сны аб Беларусі.

Філасофскія развагі, выкліканыя спраўджаным духоўным Чарнобылем, у спалучэнні з публіцыстычнасцю і грамадзянскасцю, характэрнымі для творчага почырку паэта, ствараюць моцны эфект – сэнсавы, пачуццёвы, эстэтычны. Калі ў першым ліра-эпічным творы пераважае

выяўленчасць – паэт узнаўляе драматычныя жыццёвыя эпізоды, у якіх ужо закладзены вялікі патэнцыял эмацыянальнага ўздзеяння, – то тут дамінуюць роздумнасць, аналітызм.

Пластычныя малюнкi і вобразы не адназначныя – яны набываюць сімволіка-алегарычны сэнс і дапускаюць магчымасць розных інтэрпрэтацый, асабліва цэнтральны вобраз зязюлі, які ўзнікае ў большасці з семнаццаці раздзелаў-частак. Зязюля ў паэме – гэта і мёртвы птах у брагінскім лесе, што можа разглядацца як сімвал атручанага радыяцыйнага зямлі; гэта і маці, якая пасля смерці маленькага сына ператварылася ў птушку і днюе-начуе на «памаладзелых» за апошнія гады могілках. Семантыка вобраза ўрэшце пашыраецца да вобраза беспрытульнай Радзімы: «*Беларусь – гаротная зязюля, // Як і ў той, няма ў цябе гнязда. // Ты суседзям дзетак падкладала, // Вырасцілі – ведаў пра іх свет! // А сама пад крылы захінала // Пустадомкаў нашых і чужых*» (Законнікаў 1996, 71). Зязюля – «заведзены Богам гадзіннік жыцця» – увасабляе і надзею паэта на будучыню, на нязводнасць беларусаў, на тое, што народ не патушыць «свечку сваёй душы».

Па архітэктоніцы паэма «Зязюля» падобная на «Чорную быль»: складаецца з адносна самастойных сэнсавых частак, дзе даследуюцца асобныя падтэмы. С. Законнікаў і тут творча выкарыстоўвае фальклорную паэтыку: народна-песенныя вобразы (зязюля), матывы (ператварэнне ў птушку), мастацкія прыёмы (адухаўленне прыродных з'яў), арганічна ўключаныя ў аўтарскі тэкст, ствараюць асаблівую, пранікнёную, атмасферу. Гэтаму спрыяе і перайманне фальклору на рытміка-інтанацыйным узроўні («Ку-ку», «Сучасная балада», «У зоне», «Беларуская песня»). У стылізаваны «пад народнае» твор натуральна ўключаюцца біблейскія матывы і вобразы («Крыж», «Мадонна», «Свечка»). Новым, па-мастацку выразным і экспрэсіўным падаецца параўнанне Беларусі з мармуровай скульптурай мадонны – «без галавы, без рук, без ног». Акрамя таго, з мэтай абуджэння нацыянальнай свядомасці аўтар апелюе да гістарычнага мінулага: успамінае пераможную Грунвальдскую бітву, згадвае велічных асоб – Еўфрасінню Полацкую, Францыска Скарыну, Янку Купалу, якія ўжо традыцыйна ў нашай літаратуры з'яўляюцца патрыятычна-адраджэнскім ідэалам. Гарманічным выглядае ўвядзенне ў тэкст літаратурных рэмінісцэнцый, у прыватнасці, на творы Я. Купалы, М. Багдановіча. Як відаць, у паэме сумяшчаюцца розныя прыёмы арганізацыі мастацкай формы, выяўляецца жанрава-стылявы дынамізм, што ўласціва сучаснай паэзіі ўвогуле.

Кальцавая кампазіцыя стварае выразны малюнак і прадзвіжчае сэнсавую завершанасць твора. Паэму адкрывае раздзел «На беразе тым»: на *тым* беразе ракі часу зямля была «чыста-ўрачыстай», сонца, як маці, а вецер, як тата, забаўляліся з лірычным героем. У заключным раздзеле «На беразе гэтым» паўстае жахлівая карціна экалагічнага і духоўнага Чарнобылю: «*На беразе гэтым – часіна распаду. // Зямлю запалонілі зноў чужакі – // Па тоніі і ліціі, рутэніі і радый // Смяротны свой балъ будучы правіць вякі. // На беразе гэтым – нябытнае гора, // Прычына бясконца, нязлічаных страт. // Хварэе народ, бо не сёння, не ўчора // Душы беларускай пачаўся распад*» (Законнікаў 1996, 77). Узнікае бінарная апазіцыя *той/гэты* як супрацьпастаўленне дачарнобыльскай і паслячарнобыльскай эры, гармоніі і хвосці духоўнасці і чэрствасці. Тым не менш, нягледзячы на агульную мінорную танальнасць і драматычны пафас, у фінале твора выразна гучыць матыў веры ў лепшае: «*А покуль ёсць сілы – усё я трываю, // І веру ў розум, у вечны працяг...*» (Законнікаў 1996, 77). Думаецца, паэма «Зязюля» у пінга-эпасе на чарнобыльскую тэму з'яўляецца адным з найбольш значных па сіле эмацыянальнага ўплыву, таленавітых і па-мастацку дасканалых твораў, які яшчэ чакае спецыяльнага літаратурна-навуковага аналізу.

Як агульначалавечую, экзістэнцыяльную, а не толькі нацыянальную праблему разглядае чарнобыльскі выбух і яго наступствы Я. Сіпакоў у паэме ў прозе «Одзіум» (1990). Чарнобыль стаў для людзей, і найперш для беларусаў, одзіумам – «прадметам нянавісці і нараканняў», праз які прайшлі мільёны і ад якога немагчыма пазбавіцца. Письменнік стварае «эпічна-драматычную, маштабную карціну экалагічнай катастрофы» (Бельскі 2003, 68), у паэме паўстаюць вобразы «*двух братоў і сястры з нетутэйшымі імёнамі – Катаклізм, Апакаліпсіс і Катастрофа*» (Сіпакоў 1996, 300). Аўтар падкрэслівае жахлівую абсурднасць паслячарнобыльскай рэчаіснасці, дзе звычайны ход рэчаў парушаны, прыродныя з'явы – дождж, вецер, аблогі – мяняюць сваю сутнасць: тое, што раней несла жыццё, цяпер наскрозь пранізана смерцю. Канцэптualaнае значэнне набываюць вобразы мёртвай прыроды, «зямлі за калючым дротам», матыў неаб'яўленай вайны, калі вораг нябачны і непераможны, вобраз «дзяцей радыяцыі», лёс якіх не лягчэйшы за лёс «дзяцей вайны». У творы шмат каларытных і пераканальных мікравобразаў: пчалы – «маленька-вялікай атамнай бомбы», семка – «неўтаймоўнага рэактара», яблыка, які «хоць і не міна, а забівае».

Цэнтральным, «сюжэтаўтваральным» выступае вобраз-персанаж бабкі Параскі, што не можа зразаць, чаму яе такое чысценькае цялятка называюць брудным. Урэшце старая спрабуе замежным парашком змыць з цяляці нябачны атамны бруд, пра які нічога не ведае, бо не чытае газет і не слухае радыё. «*І бабуля закасвае рукавы і доўга шаруе дэфіцытным парашком такую цёпленькую ад чыстага сонца поўсць цялятка. // Пыску яму шаруе, спінку яму шаруе, ножкі яму*

шаруе, хвосцік яму шаруе...» (Сіпакоў 1996, 319). Па нашым меркаванні, гэтая сцэна – эмацыянальна-сэнсавая кульмінацыя і ці не самы кранальны эпізод твора. Пажылая жанчына (як і ў паэмах С. Законнікава «Чорная быль», В. Зуёнка «Падарожжа вакол двара») увасабляе здаровы, народны, канкрэтна-пачуццёвы погляд на свет, у які не ўкладваюцца непрадказальныя «здабыткі» сучаснага псеўдапрагрэсу.

Асноўным стылістычным прыёмам, што вызначае паэтыку твора, з’яўляецца антытэза – супрацьпастаўляюцца дзве эпохі, да і пасля трагедыі: «Была, ці чуеце, вёска, а стала зона адсялення. // Было поле, а стала зона адчужэння. // Быў лес, а стала зона пастаяннага радыяцыйнага кантролю. // Былі грады, а стала зона перыядычнага дазіметрычнага кантролю» (Сіпакоў 1996, 303). Паўтарэнне адных і тых жа слоў, перыядычнасць структуры тэксту ўзмацняюць эмацыянальнасць аўтарскага аповеду. Фраза-рэфрэн «Чорная быль – Чарнобыль. // Чорны баль – Чарнобаль. // Чорная бэль – Чарнобель. // Чорны боль – Чарноболь» (Сіпакоў 1996, 301) выяўляе агульную настраёва-колеравую гаму твора, і на гэтым чорным фоне цямнеюць нават яркія фарбы-дэталі.

Наватарскай бачыцца структурна-фармальна рэалізацыя творчай задумы – кампазіцыйным «каркасам» выступае хрысціянская малітва «Ойча наш», якая пастаянна перарываецца аўтарскім тэкстам. Празічкая мова ў многім спрыяе праяўленню ў творы стылявога сінкрэтызму: сумяшчаецца лексіка розных пластоў (памяншальна-ласкавыя, словы зніжанай стылістычнай афарбоўкі, спецыяльная лексіка), уводзяцца лічбавыя дадзеныя, гістарычныя даведкі. Апошнія адначасова дакументалізуюць паэтычны аповед і выконваюць важную ідэйна-мастацкую функцыю – уздзеянне на свядомасць і пачуцці. Так, уражвае ўстаўны эпізод пра японскіх хібакусі – ахвяр атамных бамбардзіровак, асуджаных на мутацыю і павінных жаніцца толькі паміж сабой. Аналогія паміж хібакусі і беларусамі – адна з найбольш выразных і змрочных метафар для вызначэння будучыні нацыі не толькі ў творы, але і ва ўсёй сучаснай паэзіі. Я. Сіпакоў закранае і праблему беларускай ментальнасці: спагадлівы да чужой бяды народ заўсёды гатовы дапамагчы іншым, але абыякавы да сябе і сваіх дзяцей.

Праблема нацыянальнага характару на фоне экалагічнай катастрофы востра паўстае ў паэме В. Зуёнка «Падарожжа вакол двара» (1989–1990). Гэты твор завяршае ліра-эпічную пенталогію «Пяцірэчча» (1965–1990), куды, акрамя яго, уваходзяць паэмы «Сяліба» (1965–1970), «Прыцягненне» (1978–1979), «Маўчанне травы» (1974–1978), «Лукавіе» (1980–1983). У звязцы з чарнобыльскай тэмай у «Падарожжы вакол двара» выяўляецца яе лейтматыў – *самабежанства* са свайго двара. Роспачны плач перасяленцаў-бежанцаў чуўся лірычнаму герою ў гады ваеннага маленства, яшчэ больш балюча ўспрымаецца ім гора вымушанага перасяленняў-«чарнобыльцаў» у мірны час. Іншая, не менш важная і трагічная грань праблемы – добраахвотнае адмаўленне ад свайго двара вяскоўцаў, звабленых марамі аб гарадскім Эдэме. У выніку маштабнай па размаху акцыі – перасялення моладзі ў гарады – многія вёскі аказаліся пакінутымі, а разам з гэтым стала забывацца народна-сялянская мараль. Яшчэ адной іпастасцю праблемы з’явілася ледзь не татальнае «самабежанства» ад свайго мовы, культуры. Усё гэта прывяло да страты гістарычных каранёў, заняўдбанна культурнай памяці, беларус перастаў адчуваць сябе гаспадаром на ўласнай, бацькоўскай зямлі: «Мы як прышэльцы на сваім двары, // Мы бежанцы ў сваёй уласнай хаце...» (Зуёнак 1992, 317).

Структурныя часткі паэмы – разрозненыя фрагменты, асобныя вершы, якія «занатоўваюць» праявы сучаснага свету, – пачынаюцца ў цэлае адзіным матывам страты. Яшчэ да Чарнобыля чалавек пачаў страчваць сувязь са сваім прыродным домам. Дыхатамія «прырода – цывілізацыя» ў паэме «Падарожжа вакол двара» цесна спалучана з апазіцыямі «мінулае – сучаснасць», «вёска – горад»; прыроднае (гэта значыць гарманічнае, духоўнае) мінулае змяняецца цывілізаванай (утылітарна-прагматычнай) сучаснасцю – з засухамі, мёртвымі крыніцамі і рэкамі, загубленымі лясамі. Гэта расплата за той самападман, якім цешылася чалавецтва, верачы ў неабходнасць і справядлівасць удасканалення тысячагоддзі існуючага свету.

Экалагічная тэма па-рознаму вар’іруецца на працягу ўсяго твора, аднак яна не асноўны аб’ект мастацкага даследавання – праблемна-тэматычныя абсягі паэмы намнога шырэйшыя. Па глабальнасці, значнасці, надзённасці ўзнятых праблем «Падарожжа вакол двара» вылучаецца сярод разгледжаных раней твораў: яна з’яўляецца сапраўдным народным эпасам канца ХХ ст., дзе па-філасофску асэнсоўваюцца субстанцыйныя пытанні жыцця сучасных беларусаў. В. Зуёнак акцэнтуюе ўвагу на вострых праблемах сучаснасці, шукае іх карані, рэаліі сённяшняга дня ставіць у шырокі гісторыка-культурны кантэкст.

У шэрагу твораў на экалагічную тэму можна разглядаць і філасофскую «Паэму пагашаных люстэрак» (1981, 1991) А. Разанава. Тут адсутнічае сюжэт у традыцыйным разуменні, не ўказваюцца часова-прасторавыя каардынаты, сацыяльная прывязка выяўляецца апасродкавана – праз сістэму індывідуальна-аўтарскіх метафар, нешматлікіх штрыхоў-накідаў з рэчаіснасці. Мастацкі свет твора

структураваны шэрагам адцягнена-паняціўных вобразаў: «*І карцела // лязу калізій // ўцяцца ў думку і ў пачуццё. // Ното сум – // У Чырвонай кнізе // прачытаю сваё жыццё*» (Разанаў 1995, 39). Грамадская ж праблема, што выклікала роздум пісьменніка, маркіруецца «рэальнымі» мікравобразамі «небяспечных хлеба, вады», «пустых вёсак, абязлюдзелых двароў». Адметнасць разанаўскай філасофскай паэмы – ва ўніверсальнасці яе зместу, у магчымасці інварыянтных «дэшыфровак» мастацкай ідэі. Твор можа інтэрпрэтавацца і як асабістая споведзь паэта, і як водгук на сацыякультурныя праблемы (занядбанне вёскі), і як развагі над экалагічнымі пытаннямі (апошні складнік ідэйнага зместу асабліва актуалізуецца пасля Чарнобыльскай аварыі). Праца над паэмай пачалася яшчэ да выбуху, аднак вынесена ў загаловак метафара *пагашаныя* – без жыцця, без агню людскіх позіркаў – *люстэркі* гранічна дакладна ўвасабляе трагедыю апусцелых пасля атамнай катастрофы мясцін, адабранага краю, спустошанага гнязда. Гэта дае падставы гаварыць пра футуралагічна-папераджальную сутнасць твора, пра імкненне аўтара вывесці паэтычную думку на пазачасавыя, метафізічныя абсягі.

Паказальна, што пісьменнікі розных літаратурных пакаленняў не абмяжоўваюцца мастацкім даследаваннем праблемы Чарнобылю – яна паўстае эмацыянальным імпульсам для аўтарскіх разважанняў над лёсам нацыі і свету. У прааналізаваных тэкстах С. Законнікава, Я. Сіпакова, В. Зуёнка, А. Разанава найбольш выразна выяўляюцца асноўныя тэндэнцыі ў асваенні тэмы сучасным ліра-эпасам. Адметнымі характарыстыкамі паэм выступаюць праблемна-тэматычная сінтэзнасць, кантамінацыя жанрава-стылявых прыкмет, спалучэнне традыцыйнага і наватарскага, публіцыстычнасці і філасафічнасці, паглыбленне роздумна-аналітычнага пачатку. Разгледжаныя творы сталі значнай з’явай у літаратурным жыцці, істотна разнастаілі, папоўнілі і ўзбагацілі набыткі беларускага паэтычнага эпасу ХХ ст.

ЛІТАРАТУРА

- Бельскі А. І. Паэзія // Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя: У 4 т. Мн., 2003. Т. 4. Кн. 2: 1986–2000. С. 39–87.
 Законнікаў С. Зяюля: Паэма // Польша. 1996. № 4. С. 64–77.
 Законнікаў С. Чорная быль: Паэма // ЛіМ. 1989. 21 крас. С. 8–10.
 Зуёнак В. Чорная лесвіца: Вершы і паэма. Мн., 1992.
 Разанаў А. Паляванне ў райскай даліне. Мн., 1995.
 Сіпакоў Я. Одзіум: паэма // Прайсці праз зону: проза, паэзія, публіцыстыка. Мн., 1996. С. 300–320.

Паступіў у рэдакцыю 18.02.09.

Наталля Віктараўна Заяц – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай літаратуры БДПУ імя М. Танка.

Zayats N.V. Artistic comprehension of Chernobyl disaster in the modern lyrical epic